

עמית לוי. מזרח חדש: מאוריינטליזם גרמני למזרחנות ישראלית. מאגנס. 2024. 295 עמודים

גיל אייל*

מכל הספרים והמאמרים שנכתבו על תולדות המזרחנות הישראלית (בכללם ספרו של כותב שורות אלו), ספרו החדש של עמית לוי הוא המעמיק ביותר מבחינת עושר החומרים הארכיוניים שעליהם הוא מבוסס ויכולתו של לוי להתמקד, כמו בזכוכית מגדלת, ביחידים המגלמים בגופם ובפעולותיהם תהליכים היסטוריים ומבנים חברתיים. מבחינה זו, הספר הוא מעולה והקריאה בו מאלפת ומרתקת עבור סוציולוגים של הידע ושל אינטלקטואלים. עם זאת, כוחו של הספר הוא גם חולשתו, שכן ההתמקדות באה על חשבון רוחב היריעה ועל חשבון היכולת לבחון את יחסי הגומלין בין טיפוסים שונים של מומחיות מזרחנית ואת הכוחות המעצבים את התחרות ביניהם.

לוי מתמקד בעיקר בדור הראשון של המזרחנות הישראלית, וכמעט לחלוטין במזרחנות האקדמית. הספר פותח בהקמת המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית ב-1926 (אם כי הוא חוזר אחורה בזמן כדי להבין את ההקשר שבו עוצבו הנפשות הפועלות), ומסיים בהפיכתו למכון ללימודי אסיה ואפריקה ב-1962. עם זאת, אחרית הדבר לוקחת את הקורא ל-1965, ל"רגע מכונן ומסמן בתולדות האתוס של המזרחנות הישראלית" (עמ' 218): בשנה זו הוצע לאוניברסיטה העברית לקלוט את מרכז שילוח, שעד אותה עת מומן על ידי אמ"ן וסיפק מחקרים למשרדי הממשלה. המזרחנים הירושלמים, בני הדור השני, התנגדו בכל תוקף "לשילוב עניינים שוטפים בעבודתו [של המכון ללימודי אסיה ואפריקה]", והמרכז נחטף על ידי אוניברסיטת תל אביב שזה עתה הוקמה ועל ידי תלמידיהם של הירושלמים, בני הדור השלישי (שם).

מדוע דחו הירושלמים את ה"מתנה" ואף ראו בעמדתם "מקור לגאווה [...] עמדה בלתי מתפשרת [...] שיצרה את התנאים לשמירת רמתם הגבוהה של לימודי האיסלאם אצלנו" (עמ' 219)? כאן בדיוק טמונה תרומתו של לוי. המחקר שלו מראה שהתשובות שניתנו עד עתה, בכללן מפי השחקנים עצמם, אינן משכנעות. לא הייתה פה, למשל, עמדה עקרונית נגד מחקר מזרחני המשרת את צורכי הביטחון; הנפשות הפועלות עסקו במחקר כזה בעבר, ושנים אחדות אחר כך הוקם באוניברסיטה העברית מרכז לחקר ערביי ארץ ישראל ויחסי ישראל-ערב, שדמה במידה רבה למכון שילוח (עמ' 219-220). זו גם לא הייתה עמדה של הסתגרות אקדמית, שירשו לכאורה מן הדור הראשון של פילולוגים בעלי הכשרה גרמנית. לוי – וזוהי תרומה מרכזית של ספרו – חוזר אחורה, אל המוסדות הגרמניים שבהם התחנכו בני הדור הראשון, ומראה ש"הירתמות לצרכים חוץ-אקדמיים לא הייתה זרה למזרחנים בירושלים, חניכי האוניברסיטאות הגרמניות" (עמ' 221). מקובל לחשוב שבהיעדר מושבות קולוניאליות גרמניות במזרח התיכון וצפון אפריקה, המזרחנות הגרמנית הייתה אקדמית גרידא, אבל לוי מראה שה"שאלה היישומית" הייתה מרכזית למדי בתקופת חניכותם של מי שיקימו את המכון ללימודי המזרח באוניברסיטה העברית. המאמצים שעשתה גרמניה

* פרופ' גיל אייל, המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת קולומביה

להתפשטות קולוניאלית באסיה ובאפריקה לפני מלחמת העולם הראשונה, והמלחמה עצמה, יצרו בה ביקוש למזרחנות יישומית. לוי מקדיש חלק מרתק של הספר לתיאור המחקרים שערכו מזרחנים יהודים גרמנים במחנות השבויים בפרוסיה. הם ראינו שבויים מוסלמים, בעיקר הודים וטטרים, והקליטו אותם. המחקר נערך במסגרת יוזמה לעודד מרד בקרב השבויים נגד האימפריה הבריטית והאימפריה הרוסית, אבל ההקלטות שימשו חוקרים כמו גוטהולד וייל בעבודתו האקדמית ותרמו למוניטין שלו כפילולוג של השפה הטורקית (עמ' 68-72). וייל היגר לפלשתינה, מונה לפרופסור במכון החדש, ואפילו עמד בראשו במשך תקופה קצרה. שנים רבות אחר כך, מזרחן ירושלמי אחר – גבריאל בר – שירת כקצין באמ"ן ופרסם מחקרים המבוססים על ראיונות עם שבויים מצרים אחרי מלחמת ששת הימים ועל מסמכי שלל ירדניים (בדרך כלל בלי לציין איך הגיעו המסמכים או המרואיינים לידי; עמ' 212-214). בקצרה, לוי מראה כי בניגוד למה שחשבנו עד עתה, מחקר מזרחני שמגויס לצורכי המדינה היה גם הוא ירושה גרמנית.

מדוע אפוא ראו בני הדור השני סכנה בקליטת מרכז שילוח ו"חששו מהנזק שייגרם לרמתו האקדמית [של המכון]" (עמ' 218)? תשובתו של לוי לא לגמרי משכנעת. לטענתו, הדור הראשון והשני הצליחו ליצור "דינמיקה עדינה שבין צורכי המדינה לאופי הדיסציפלינה", וזו התערערה "רק אחרי 1967". רק לאחר המלחמה "גויסה הדיסציפלינה המזרחנית כשחקן פעיל בסכסוך היהודי-ערבי" (עמ' 222); לפני כן התקיימה "מערכת יחסים פורה בין מזרחנות ופוליטיקה [...] מפני שהפוליטיקה לא דרשה מהמזרחנות להשתנות" (שם). מאחר שספרו של לוי מספק הרבה דוגמאות שבהן שחקנים פוליטיים שונים דווקא כן דורשים מהמזרחנות הירושלמית להשתנות (ראו למשל עמ' 132-136), למה כוונתו? להבנתו, לוי מתכוון לכך שלמרות לחצים אלו, המזרחנים הירושלמים הצליחו לשמור הפרדה בין "חינוך [...] למזרחן, ו[בין ...] חינוך לאדם הרוצה לפעול במזרח" (עמ' 64). הוא אינו משתמש במושג "עבודת גבול", אבל המושג הזה בהחלט מתאים לתיאור הצעדים שננקטו. התייחסו נשען על הפרדה בין "מחקר", שהוא מדעי, ובין "שימוש", שאיננו מדעי. כך הטקסט נותר במוקד המומחיות המזרחנית (עמ' 222), וכך גם הערבית הספרותית נותרה נפרדת מהערבית המדוברת של היום, ש"נחוצה לתלמידים שמעוניינים בהכשרה מעשית ולא דווקא בהעמקה מדעית" (עמ' 170). וכך התעקש דוד איילון שהמינוי שלו כפרופסור יהיה ב"מזרח התיכון בעת החדשה" ולא ב"מזרח התיכון בהווה", כלומר התעקש על הפרדה בין היסטוריה המספקת בסיס מדעי ובין "עיסוק בהתרחשויות השוטפות ובעתידנות" (עמ' 161-162). כמובן, כל התייחסויות הללו קשורים זה בזה.

בקצרה, לא מדויק לומר שהפוליטיקה לא דרשה מהמזרחנות להשתנות. יותר נכון לומר שהמזרחנות הירושלמית ניהלה קרב מאסף נגד הלחצים לעסוק ב"עניינים שוטפים ובעתידנות" ולספק "הכשרה מעשית". בקרב הזה, מה שביקשו אנשיה היה לשמר הפרדה כלשהי. את קו התייחסו אפשר היה להעתיק בזמן מהמאה ה-8 למאה ה-16, כל עוד נותרה על כנה איזושהי הפרדה בין היסטוריה להווה. אפשר היה גם לכלול בין הקורסים של המכון קורס בערבית מדוברת של ימינו, כל עוד ההפרדה בין הכשרה מעשית להעמקה מדעית נותרה מעוגנת במסלולי קידום בתוך המכון – קורס כזה ניתן על ידי יצחק שמוש, יליד סוריה, במשרה חלקית וללא סיכויי קידום, משום שבעיני המזרחנים הייקים "אין בזה משום לימוד אקדמי" (עמ' 139). אם כן, הקבוע אינו "דינמיקה עדינה שבין צורכי

המדינה לאופי הדיסציפלינה", אלא עבודת התיחום שהייתה מרכיב מרכזי בהביטוס של הפרופסורים, אבל יכולה הייתה ללבוש צורות שונות בהתאם למפגש בין ההביטוס ובין התנאים המשתנים בשדה שבו פעלו המזרחנים. לכן אי-אפשר להבין את התנגדות לקליטת מרכז שילוח באוניברסיטה העברית בלי להרחיב את העדשה ולכלול בתמונה את כל השחקנים האחרים – התלמידים שמבקשים "שיספרו להם את העניינים השוטפים" (עמ' 162) כי הם עובדים באמ"ן, או במשרד החוץ, או במשרד היועץ, ושמתוכם יגיעו בני הדור השלישי; היהודים הערבים, שמחזיקים במומחיות מתחרה ולעולם אינם מקודמים בתוך המכון; הערביסטים, המייעצים לרשויות היישוב והמדינה ואינם נזכרים בספר כלל (מלבד מיכאל אסף), אבל מתחרים עם בני הדור השני הן באמ"ן הן במשרד החוץ; וכמובן הפוליטיקאים, שמופיעים בספר פעמים רבות אבל ציפיותיהם מהמזרחנות לא תמיד מובהרות, עד לפרשת פלסנר שאזכיר מיד. לזכותו של לוי יש לומר כי הפרק הראשון בספר הוא התיאור השלם ביותר עד כה של ההביטוס שהביאו המזרחנים מגרמניה והנחילו לתלמידיהם, והפרקים הבאים מראים יפה כיצד הסכמות של ההביטוס מתורגמות פעם אחר פעם לעבודת תיחום שמטרתה להותיר את סמכותם על כנה בנסיבות משתנות.

ספרו של לוי, יש לציין, גם מכיל עושר אדיר של ממצאים ששופכים אור על התחרות בשדה המזרחני ועל תנאיה, גם אם זוויית הראייה מוגבלת בעיקר למתרחש באוניברסיטה העברית. לוי כמובן מזוהר אותנו מראש שהספר מוגבל למזרחנות האקדמית בלבד ולמה שאפשר למצוא בארכיונים, ואין לבוא אליו בטענות על מה שמחוץ לתמונה. מה שנכלל בתמונה שהוא מצויר הוא חדש, מרתק, ומעלה תרומה משמעותית לידע ההיסטורי והסוציולוגי. ועם זאת, לפעמים דווקא השתיקות מאלפות הרבה יותר ממה שנאמר או ממה שכתוב במסמכים הארכיוניים. כוונתי לפרשת פלסנר, שלוי מקדיש לה שמונה עמודים מרתקים (עמ' 204-211). מרטין פלסנר היה מזרחן מהדור הראשון, איש אגודת איחוד (שהוקמה על ידי יהודה לייב מאגנס לאחר התפרקותה של תנועת ברית שלום) ופעיל שלום, שמצא עצמו בלב סערה ציבורית משום שהשתתף ב"ועידת הים התיכון" בפיירנצה ב-1958 והציג עמדה שונה מזו של המשלחת הישראלית הרשמית. הוא הותקף על ידי בן-גוריון בישיבת ממשלה וכן בעיתונות הממלכתית, ואפילו הושמעו נגדו איומים מרומזים ש"אנחנו לא מדינת משטרה, אבל אתה מסכן את מעמדך מול הסטודנטים, שלא ירצו ללמוד אצל מורה כמותך". על רקע "האמירות הקשות שהוטחו בו", כותב לוי, "בלטה שתיקתה של האוניברסיטה ובפרט של המכון ללימודי המזרח ושל העומד בראשו" (עמ' 209). ראש המכון, אוריאל הד, בן הדור השני של המזרחנות הירושלמית, לא הגן על פלסנר בפומבי אלא ניסה לפשר מאחורי הקלעים. שתיקת עמיתיו של פלסנר מטילה אור אחר על טענתו של לוי שבין המזרחנות לפוליטיקה התקיימה "מערכת יחסים פורה [...] מפני שהפוליטיקה לא דרשה מהמזרחנות להשתנות". נכון יותר לומר שעבודת התיחום של המזרחנים ניסתה להגדיר בכל פעם מחדש את התחום שבו המזרחנות לא תצטרך להשתנות, ולא תמיד בהצלחה. עמיתיו של פלסנר שתקו משום שהגנה פומבית עליו הייתה הורסת את הגבול השברירי והנייד שהקימו וחושפת את השרירותיות של ההבחנות שעליהן נשענה עבודת הגבול שלהם. לכאורה, פלסנר דיבר כ"מזרחן" שהכשרתו וחובתו האתית שונה משל "אדם הרוצה לפעול במזרח", אבל הדרישה כי יתיישר עם הקו הרשמי הבהירה שבעצם המזרחן מדבר עבור המדינה ובשמה, אם הוא רוצה בכך אם לאו.